

East African Journal of Swahili Studies

eajss.eanso.org

Volume 4, Issue 1, 2019

ISSN: 1476-4687

Original Article

USEMEZANO KATIKA NYIMBO ZA AMANI: ATHARI ZA MUKTADHA WA KIJAMII KATIKA UTUNZI NA UIMBAJI WA NYIMBO ZA MHUBIRI JOEL KIMETTO NA MWINJILISTI PHILIP RONO

Ezekiel Kurgat¹, Prof. Issa Mwamzandi² & Dkt. Simiyu Kisurulia³

¹Chuo Kikuu cha Kabianga, SLP 2030 – 20200, Kericho, Kenya, kurgate4.ke@gmail.com.

²Chuo Kikuu cha Kabianga, SLP 2030 – 20200, Kericho, Kenya, imwamzandi@yahoo.com.

³Chuo Kikuu cha Kabianga, SLP 2030 – 20200, Kericho, Kenya, kisurulia@gmail.com.

Article history:

Received: 14 Oct 2019

Accepted: 17 Oct 2019

Published: 24 Oct 2019

Keywords:

*Usemezano,
Muktadha,
Sajili,
Nyimbo,
Amani*

IKISIRI

Makala haya ni uchunguzi kuhusu athari za muktadha halisi wa kijamii katika utunzi na uimbaji wa nyimbo za amani katika jamii. Nyimbo zilizoteuliwa kimakusudi zilitungwa na kuimbwa na wasanii kutoka jamii ya Kipsigis. Waimbaji wenyewe ni Mhubiri Joel Kimetto na Mwinjilisti Philip Rono. Nyimbo zao zinaangazia ghasia zilizozuka kati ya jamii ya Kipsigis na jamii zingine zinazoishi katika kaunti ya Kericho. Ghasia hizo zilianza tu pindi matokeo ya uchaguzi wa kitaifa wa mwaka wa 2007 yalipotangazwa nchini Kenya. Uchanganuzi huu wa kimaelezo uliongozwa na nadharia ya usemezano iliyoasisiwa na Mikhail Bakhtin. Nyimbo ziliteuliwa kimakusudi kwa kuwa zinazungumzia suala la amani na maridhiano katika jamii. Makala haya yalichanganuliwa kimaelezo ili kubainisha nafasi ya nyimbo za amani katika kusemeza haja ya kujenga jamii mpya inayoheshimu haki na utangamano. Makala haya yatachangia kuimarifu jamii juu ya haja ya kushirikisha fani ya nyimbo katika kutatua sitofahamu zinazoikumba jamii kutokana na tofauti za kisiasa na kiitikadi.

UTANGULIZI

Kea (2006) amechunguza usemezano katika nyimbo za taarab akadhihirisha kuwa sifa za usemezano zipo katika nyimbo za taarab. Kea alilenga kuchunguza athari za muktadha na mazingira katika utunzi na uimbaji wa nyimbo hizo. Amedai kuwa kuna uhusiano kati ya muktadha na usemezano. Muktadha unaeleza taratibu na maana ambayo hubainishwa kwa kutumia urejelezi tofauti katika mazungumzo au maongezi. Ni kutokana na

mtazamo huu ndipo alichunguza muktadha na mazingira ya utungaji na uimbaji wa nyimbo za taarab ambazo zilitungwa na Juma Bhalo na Maulidi Juma Iha. Mazingira ambayo yanakuza muktadha wa utunzi wa watribu hawa Juma Bhalo, Maulidi Juma Iha na Zuhura Swaleh ni mji wa Mombasa.

Nyimbo ni kipera cha ushairi simulizi katika fasihi simulizi. Ni utungo ambao una mpangilio maalumu wa maneno na una mahadhi. Nyimbo huweza

kuimbwa na mtu mmoja au kikundi na huhusishwa na maneno kuhusu jambo fulani na pia sauti ya mwimbaji au waimbaji. Utunzi na uimbaji wa nyimbo huongozwa na kudhibitiwa na muktadha katika jamii husika. Kwa mfano, kuna nyimbo zinazoimbwa na wagama, wajenzi wa majahazi au mitumbwi, wavuvi, wakulima na wavunaji wakati wanapofanya kazi zao. Madhumuni ya nyimbo hizo ni kuwatia moyo katika kazi zao. Hali kadhalika, kuna nyimbo zinazoimbwa kwa burudani hasa wakati wa sherehe fulani, kama vile arusi. Nyimbo za arusi huimbiwa bwana na bibi arusi ili kuwapongeza kwa kufunga ndoa yao na kuwapa wawili hao mawaidha ya kutunza familia na watoto ili waishi pamoja na kuhifadhi ndoa. Pia, kuna nyimbo za kidini zinazoimbwa wakati wa ibada kama vile wakati wa kutoa kafara au tambiko. Nyimbo za kidini huimbiwa kumsifu Mungu, kuomba au kutoa mafundisho ya kidini. Wakati wa kupasha tohara au jando, unyago na sherehe zingine za kiasili, nyiso huimbiwa. Nyiso huimbiwa na vijana wanapopashwa tohara. Nyimbo hizi huonyesha ushujaa na huashiria kwamba anayetahiriwa amekua mtu mzima sasa.

Nyimbo zilianza tu mara binadamu alipopata lugha na kuweza kuzieleza na kuzifumbata hisia zake (Wamitila, 2003; Njogu & Maupeu, 2007). Mbarwa (1996) anaeleza kwamba uimbaji ni njia ya jadi iliyotumiwa na mwanadamu kwa ajili ya kufanikisha mawasiliano. Anaendelea kufafanua kuwa katika zama za kale, wazee walitumia mifupa kama ala za muziki wao kisha pembe za wanyama kuwa ala za kupuliza ili kuunda mahadhi. Kutokana na mpito wa wakati, ala hizi zimeimarika kutokana na maendeleo ya kisayansi na teknolojia duniani na kuwa za kielektroniki. Nyimbo hutofautiana kulingana na maudhui, lugha na wahusika. Kufuatia vigezo hivi, Matei (2011) anatambua aina 11 za nyimbo: mathalani, hodiya, vita, nyiso, mbolezi, arusi, mapenzi, nyimbo za kuzaliwa na kupatiwa jina mtoto, dini, watoto, siasa na sifo.

Kwa mujibu wa Matei (2011), jamii hutumia nyimbo kutimizia majukumu mbalimbali. Nyimbo hutambulisha jamii kwa kusawiri shughuli na maisha ya jamii iliyozibuni. Fauka ya hayo, nyimbo ni mbinu mojawapo ya kuhifadhi na kuendeleza utamaduni wa jamii. Rekodi za matukio muhimu katika jamii huweza kuhifadhiwa kwa nyimbo na kupitishwa kwa vizazi. Isitoshe, nyimbo huakisi

ujumi na umbuji wa tamaduni mbalimbali. Pamoja na hayo, nyimbo huwa ni njia nzuri ya kuburudisha, kuelimisha na kupitisha maarifa mbalimbali kwa wanajamii. Nyimbo hizi hufanya kazi sio katika kiwango cha msanii binafsi bali katika kiwango cha jamii nzima kwa nia ya kutumika kama kifaa cha kuendeleza jamii.

Nyimbo huwasilisha maudhui ya kila aina yakiwemo ya amani, chuki, mapenzi na hisia zozote zile alizonazo msanii. Nafasi ya nyimbo katika kuelekeza jamii hujipenyeza katika jamii nyingi duniani (Akombo, 2009). Kwa muktadha huu basi, nyimbo huathiri jamii kwa njia mbalimbali. Athari za nyimbo zinaweza kuwa chanya endapo zitatumika kuwaunganisha wanajamii na kuwahimiza watu kuchukua mwelekeo wa kiuadilifu katika tagusano zao za kila wakati mbali na kuwaburudisha. Kwa upande mwingine, nyimbo zinaweza kuwa chombo cha kukuza uhasama unaoweza kuitumbukiza jamii kwenye lindi la vita na maangamizi tele.

Kwa mujibu wa Baldick (2001), muktadha ni maelezo ya kijamii, kitamaduni, kihistoria au ya kiwasifu kuhusu neno fulani na mahali lilipotumika neno hilo kati ya maneno mengine kwenye matini. Kauli hii imetiliwa nguvu na Mbatiah (2001) kwamba muktadha ni mazingira au hali ambamo tendo, tukio au jambo fulani hutendeka. Bakhtin anashikilia kwamba maana ya neno haiwezi kujulikana bila ya kuangalia muktadha wa mahali na wakati lilipotumika (Holquist, 1981). Makala haya yamechanganua nyimbo zilizoteuliwa kwa kuzingatia muktadha ule wa misukosuko iliyoshuhudiwa baada ya uchaguzi wa mwaka wa 2007 nchini Kenya. Mazingira yanayorejelewa ni yale ya mji wa Kericho ambao vurugu zilishamiri kwa kiwango kikubwa.

MSINGI WA KINADHARIA

Utafiti huu uliongozwa na nadharia ya usemezano. Kwa mujibu wa Mbatiah (2001), nadharia ni mfumo wa kimawazo wenye kanuni mahususi zinazotoa mwelekeo wa jinsi ya kuihakiki fasihi. Nadharia iliyotumiwa katika uchunguzi wetu ni ile ya usemezano. Kwa mujibu wa Wamitila (2002), nadharia ya usemezano iliasisiwa na Mikhail Bakhtin. Usemezano ni mtagusano unaohusu zaidi ya nafsi mbili na mvutano katika mawasiliano.

Bakhtin alichukua msimamo kwamba kazi ya fasihi lazima itilie mkazo muktadha maalumu wa kihistoria na jamii kwani umbo la fasihi ni chombo katika uhakiki wake wa jamii. Jambo hili lilitufaa katika utafiti wetu kwa kuchunguza muktadha maalum wa kihistoria miongoni mwa jamii za Kipsigis, Kisii na Luo ambamo nyimbo tunazozishughulikia ziliimbiwa. Tulifaidika kwa kuelewa jinsi waimbaji walivyoathiriwa na miktadha na mazingira yao katika utunzi na uimbaji wao.

Kwa mujibu wa Bakhtin (1981), riwaya ndiyo sajili bora kuliko sajili nyinginezo katika kusemeza masuala anuwai ya kijamii. Hii ni kwa sababu lugha yake nzima imo katika usemezano. anasisitiza kwamba lugha ya ushairi, kuanzia mwanzo hadi mwisho wake ni kama mtu mmoja tu ndiye anayezungumza wala hakuna ushirika wowote. Katika lugha ya ushairi, ni mshairi tu ndiye asemaye wala hakuna mtu yeyote anayemjibu kwa sababu lugha ya ushairi haikubali mwingilio wowote wa wasemezwa. Katika upande wa lugha ya riwaya, Bakhtin anadai kwamba riwaya pekee ndiyo inayochanganya sajili zote kwa pamoja na pia ndiyo pekee inayokubali maingiliano na hadhira yake. Aidha ndiyo inayojuvya kwamba kuna wahusika wawili wanaoshirikiana katika kusemezana na basi ndipo riwaya inaendelea. Maelezo haya yalitufaidi katika utafiti wetu kwa kuuchochea uchunguzi zaidi na kuthibitisha kwamba nyimbo za amani kama ilivyo riwaya hudhihirisha sifa za usemezano.

MBINU ZA UTAFITI

Utafiti ulifanywa nyanjani kwa nia ya kukusanya nyimbo za amani. Nyimbo ambazo zilikidhi mahitaji ya uchunguzi wetu ya kuhubiri amani miongoni mwa wanajamii ziliteuliwa na kununuliwa. Uteuzi wa nyimbo ulifanyika kwa kuzingatia vipengele anuwai vya usemezano vilivyohitajika kwa ajili ya uchunguzi wetu. Watafiti aliweza kutembelea maduka ya kuuza kanda za nyimbo husika katika mji wa Kericho. Mjini Kericho, mtafiti alitembelea studio ya *'The Great Commission Singers'* ambapo nyimbo za Mhubiri Kimetto zinarekodiwa. Hali kadhalika, nyimbo za Mwinjilisti Philip Rono zilinunuliwa kutoka duka la Mr. D sounds mjini Kericho.

Nyimbo zenye maudhui yanayooana na mahitaji ya uchunguzi huu ziliteuliwa kimakusudi.

Mbali na kuteua nyimbo, wasikilizaji wa nyimbo hizo waliteuliwa kimakusudi. Wahusika katika makundi teule walitarajiwa kusikiliza na au kutazama nyimbo zikichezwa kwenye kanda ya diski (CD) kisha kuelekezwa kubainisha sifa za usemezano katika nyimbo husika. Wasikilizaji walisikiliza nyimbo zilizokuwa katika CD kwenye tarakilishi. Maneno yaliyomo kwenye nyimbo yalinakiliwa kwenye madaftari ili kuyapata maudhui yaliyokidhi mahitaji ya uchunguzi wetu. Hatimaye, nyimbo hizi zilitumiwa katika uchanganuzi kwa kuzingatia sehemu zinazohusiana na suala la utafiti. Baadhi ya sehemu hizo ni vipengele vya usemezano katika nyimbo za amani miongoni mwa jamii tatu za Kenya.

Watafiti wasaidizi walinakili nyimbo zilizoteuliwa kwenye madaftari. Nyimbo zilinukuliwa kwanza katika lugha chanzi kisha zikatafsiriwa kwa lugha ya Kiswahili kabla ya kuchanganuliwa. Maelezo muhimu yaliyotokana na data hii yalidondolewa na kutumika katika kufafanulia masuala na hoja muhimu katika utafiti huu. Data hiyo ilichanganuliwa kwa kuzingatia vipengele vilivyotafitiwa na malengo ya utafiti, kwa kuongozwa na mihimili ya nadharia ya usemezano.

Baada ya maneno kwenye nyimbo zilizoteuliwa kunukuliwa madaftarini na kutafsiriwa kwa lugha ya Kiswahili, watafiti walizipitia na kuzifasiri. Baadaye, watafiti waliweza kuteua baadhi ya beti za nyimbo au wimbo mzima na kuutoa kama mfano ili kudhihirisha sifa za usemezano katika nyimbo hizi za amani. Sifa husika zilidhihirika katika baadhi ya beti za wimbo fulani au katika wimbo mzima.

MATOKEO

Athari aa Muktadha na Mazingira ya Utunzi na Uimbaji

Mukarovsky (1977) akitoa sifa za usemezano, anasema kwamba kuna mahusiano ya washiriki wa mazungumzo na mazingira waliomo. Mazingira haya huathiri moja kwa moja mwelekeo wa mazungumzo, na pia kuathiri mazungumzo wakati mazingira yanapokuwa maudhui ya mazungumzo,

hali kadhalika, kuna uhusiano kati ya muktadha na usemezano.

Bakhtin (1978, 1981, 1984, 1990) anasema kwamba kazi za fasihi lazima zitilie mkazo muktadha maalum wa kihistoria na kijamii. Ni katika mtazamo huu ndipo tulichunguza muktadha wa utunzi na uimbaji wa nyimbo za amani. Muktadha unaoathiri nyimbo za amani ni ule wa kisiasa ambao ulitokana na matokeo ya uchaguzi wa taifa la Kenya yaliyozozaniwa. Wagombea kiti cha urais walikuwa tisa wakiongozwa na aliyekuwa rais wa wakati huo Mwai Kibaki wa chama cha PNU na mpinzani wake wa karibu Raila Odinga wa chama cha ODM. Ripoti nyingi za matokeo zilizidhihirisha kwamba chama cha ODM kilikuwa kikiongoza katika kinyang'anyiro hicho. Licha ya kwamba matokeo yalionyesha kuwa Raila alikuwa mbele, tume ya uchaguzi (ECK) ilimtangaza Mwai Kibaki kuwa mshindi. Kibaki aliapishwa haraka haraka ingawa wachunzaji wengi wa uchaguzi wenyewe walikuwa wametoa uamuzi kwamba uchaguzi huo ulikumbwa na udanganyifu hivyo haungeaminika. Hatua ya kuapishwa kwa Kibaki kuwa rais kwa kipindi kingine ilipokelewa na wafuasi wa chama pinzani cha ODM kwa ghadhabu na majonzi.

Ghasia zilizuka katika wilaya nyingi nchini Kenya na kusababisha uharibifu mkubwa wa mali na uhamishaji wa watu. Watu zaidi ya elfu moja walipoteza maisha na takriban laki nne kupoteza makazi yao. Athari za matokeo hayo ya uchaguzi wa mwaka 2007 ilifikia eneo la Kericho ambako jamii ya Kipsigis huishi. Jamii hii imekuwa ikiishi na watu wenye asili tofauti tofauti wakiwemo Wakisii na Wakikuyu wanaoshughulikia mambo yao anuwai. Baadhi yao waliunga mkono chama

Kichei boriet wei, ne kitom agere

Kibek biik we

Che matinye leelut

(Kutoka: *Ya Boriet*. Msanii: Mwinjilisti Philip Rono)

Katika wimbo huu, mwimbaji anasemeza namna ambavyo vita vilisababisha watu wengi kupoteza maisha yao. Mazingira yanayodhihirika hapa ni yale ya vita ambapo mauaji yalitekelezwa. Usimulizi wa kisanaa kama sifa ya usemezano hali kadhalika umedhihirika katika wimbo huu. Matukio yanayosimuliwa katika wimbo huu yamewasilishwa katika nafsi ya kwanza. Mwimbaji

cha PNU kilichosemekana kuhusika katika udanganyifu na wizi wa kura za urais. Jamii ya Kipsigis na Luo ilikuwa ikiunga mkono chama cha ODM nayo jamii za Kisii na Kikuyu zikifuata PNU. Vita vilianza mara moja kati ya Wakipsigis na Wakisii ambapo watu wengi walipata hasara isiyomithilika.

Usuli wa kudorora kwa uhusiano miongoni mwa jamii hizi tatu ni kwamba wanasiasa tayari walikuwa wamekuza mbegu za chuki za kikabila miongoni mwao. Maudhui yanayodhihirika katika nyimbo tulizoziteua yamekitwa katika matukio yaliyoshuhudiwa pindi tu tangazo la mshindi wa urais lilipowafikia wananchi.

Mwinjilisti Philip Rono katika wimbo *Ya Boriet* (Vita ni Vibaya), amejenga taswira dhahiri kuhusu matukio ya tarehe 29/12/2007. Tarehe inayorejelewa ilikuwa siku ambayo Mwai Kibaki alitangazwa mshindi na kisha kuapishwa kuwa rais kwa kipindi cha pili. Taswira inajengwa kupitia sauti ya king'ora mwanzoni mwa wimbo huu. King'ora ni cha gari la polisi lililokuwa likijaribu kukabiliana na raia waliokuwa wakitekeleza vitendo vya uharibifu. Mbali na hayo, milio ya risasi pamoja na kamsa zinaambatana na ile ya king'ora. Tukio hili lilirekodiwa mjini Kericho katika mtaa wa *Nyagacho* ambako Wakisii wengi waliishi na kumiliki mali. Wakikuyu nao hawakusazwa katika mashambulizi kutokana na msimamo wao wa kisiasa. Mwimbaji huyu aliimba kwamba alishuhudia vita ambavyo hakuwa ameona hapo awali maishani mwake. Anavilinganisha na vile vya Rwanda, Burundi na Somalia.

Wimbo *Ya boriet* katika ubeti wa pili unasimulia hali ilivyokuwa katika mazingira hayo ya ghasia:

Sijawahi kushuhudia vita jinsi ile

Watu walipoteza maisha

Wasiokuwa na hatia

amesimulia kisa cha kustaajibisha alichokishuhudia katika mji alimoishi wa Kericho. Tunaona ya kwamba nafsi neni ni 'ni' lakini katika ukanusho wake 'si' (sijawahi), inayowakilisha nafsi ya kwanza umoja; nafsi hii ni ya msimulizi. Hii humaanisha ya kuwa mtunzi ndiye anayesimulia matukio kupitia wimbo wake.

Msimuliwa au msemewa ni mwanajamii ambaye amewakilishwa na kiambishi ‘u’ (usije, ukasahau)

Men koutun we amat in koutwon x2
(Kutoka: *Ya Boriet*. Msanii: Mwinjilisti Philip Rono)

Kwa mujibu wa Bakhtin, kila tamshi huwasilishwa kupitia sauti kadhaa ndani ya tamko moja. Uwepo wa sauti hizi (polifoni) huwa msingi unaodhibiti maana katika kila tamshi. Polifoni inarejelea uwezo wa tamko moja kubeba chembechembe za tamko la mtu mwingine hivyo kuibua uhusiano wa kiusemezano baina ya sauti mbili. Mhubiri Joel Kimeto alitoa albamu kwa heshima ya Wakenya zaidi ya elfu moja waliopoteza maisha, mali na kufurushwa kutoka makazi yao kutokana na ghasia baada ya uchaguzi wa 2007/2008. Maudhui ya nyimbo zenyewe yanawalenga Wakenya wote wakiwemo wanasiasa ambao walihitajika kuhubiri amani, mapenzi na maridhiano.

Wimbo wa Mhubiri Kimetto wa *Sigiriet* (punda) unajibu kauli za wanasiasa wanaopalilia uhasama miongoni mwa wanajamii. Wimbo wenyewe unasimulia kisa kutoka bibilia ambapo Nabii Balaamu alimchapa punda ambaye alikuwa amekaidi kuendelea na safari kwa kuwa alikuwa amemwona malaika akiwa ameushika upanga mkononi mwake tayari kuwaangamiza.. Wimbo wa

Kigeigei sigirok en kandoikyok
Kigoget Kenya kotokyi ole mi rotwet
Mageere kamanuut en che indoochin
(Kutoka: *Sigiriet*. Msanii: Mhubiri Joel Kimeto)

Kutokana na wimbo huu, inadhihirika kwamba kipengele cha mwingilianomatini kimehusishwa. Hii ni kwa sababu matukio ya bibilia yameingizwa katika matini ya kuwaelekeza wanajamii kuwa macho ili waweze kung’amua mbinu za kijanja zinazotumiwa na viongozi ili waweze kuyatimiza matakwa yao ya kisiasa. Mwanasiasa amelaumiwa hapa kuwa ndiye kiini cha sitofahamu katika jamii. Kwa kuangazia mbinu zao potovu, mwimbaji anaishauri jamii dhidi ya kutumiwa vibaya na kwamba wakati wa ‘punda’ kukataa ‘safari’ hii ya maangamizi umefika.

Kuathiriana katika Nyimbo za Amani

Kauli ni mwangwi wa kauli nyingine; Katika kufahamu kauli ya pili, lazima ya kwanza ijulikane

kama inavyodhihirika katika mshororo wa kwanza ubeti wa pili wa wimbo huu:

tahadhari usije ukasahau, nami pia x2

Sigiriet unasimulia tukio lililohusisha Balaamu na Balaki na makubaliano yao juu ya taifa la Waisraeli lililokuwa limekiuka maadili yaliyokuwa yamewekwa na Mungu wao. Kisa hiki kimerekodiwa katika Bibilia takatifu (Hesabu sura ya 22). Mtunzi na mwimbaji huyu ametumia mhusika ‘punda’ kumwakilisha mwananchi mtawaliwa, na ‘Balaamu’ kuwakilisha viongozi. Punda alisimama njiani na kukataa kusonga mbele katika safari ya kuelekea nchi ya Israel. Tukio hili lilimghadhabisha Nabii Balaamu ambaye aliamua kumcharaza punda viboko vikali. Vichapo hivyo vikali vilimfanya punda kunena kama anavyo binadamu, akimlalamikia bwana wake kwa kipigo alichompa ilhali hakuwa na kosa lolote. Kisa hiki kinaashiria hali ambayo viongozi wa nchi wanavyotekeleza wajibu wao vibaya kwa kuwaelekeza wananchi kwenye maangamizi yaletwayo na vita vya kikabila.

Mwimbaji anasema katika ubeti wa nne wa wimbo wa *Sigiriet*:

Tumekuwa punda kwa viongozi wetu
Wameendesha Kenya yetu kwenye upanga
Hawathamini wananchi wanaowaongoza

vizuri. Katika usemezano, matini mbalimbali huweza kuathiriana na kuhusiana (Bakhtin, 1981). Uhusiano huu unadhihirika pale ambapo matini zile hutajwa wazi au kutumiwa ili kufafanua mawazo zaidi. Sifa hii hujitokeza pale ambapo mwimbaji anataka maudhui fulani yaeleweke vyema zaidi. Katika kufafanua zaidi maudhui yake, mtunzi huweza kutumia matini zingine kama vile za kihistoria, kidini, kifasihi na kadhalika katika wimbo wake. Aidha, huathiriwa na matini zingine kwa njia moja au nyingine hivyo kumfanya azitaje matini hizo katika uwasilishaji wa maudhui yake. Kwa hivyo, kipengele cha mwingilianomatini ambacho ni cha usemezano kimeshirikishwa katika nyimbo ili kufanikisha mawasiliano mwafaka.

Kwa mujibu wa Bakhtin (1981), hakuna mtu yeyote anayetoa tamko halafu akajigamba kuwa yeye ndiye wa kwanza kulisema. Adamu ndiye wa kwanza kutumia maneno, kwani yeye ndiye wa kwanza kufunzwa maneno (Bakhtin, 1981). Kwa hivyo hakuna atamkaye neno ila ameathiriwa na huenda akalipinga, akalitolea rai, akalipunguza au kuliongezea maana. Kutokana na mtazamo huu, tulichunguza uathiriano katika nyimbo za amani kama mojawapo ya sifa za usemezano katika utanzu huu.

Athari za Sajili katika Nyimbo za Amani

Kwa mujibu wa Wamitila (2003a), sajili ni dhana inayotumiwa kueleza sifa za kilugha zinazofungamana na kudhibitiwa na muktadha maalum. Lugha hiyo inaweza kuwa ya kimaandishi au kimaongezi. Lugha inayotumiwa katika muktadha fulani huwa na sifa kadha zinazobainishwa na muktadha wake. Uteuzi wake wa kimsamiati, sarufi, uakifishi, kiimbo na sauti huathiriwa na matarajio fulani ya kimuktadha.

Bakhtin (1981) anaeleza kwamba sajili mbalimbali hutumiwa ili kuweza kupatikana usemezano katika matini. Aidha, Bakhtin (1986) anasema kwamba sajili ni lugha ambayo huzoeleka kutumiwa katika mawanda fulani hadi matamshi hayo yakajiimarisha katika mawanda mahususi. Jambo hili hutokea kwa sababu amali anazofanya mwanadamu humwathiri na hata matamshi nayo huathirika katika lugha ambayo anaitumia. Matamshi haya huonyesha malengo yake kutokana na maudhui, mitindo ya kiisimu na mtindo wa kuyatunga matamshi yenyewe.

Kila neno huwa pekee yake, lakini kila lugha huweza kueleweka katika muktadha fulani maalum. Hii ndiyo iitwayo sajili. Bakhtin (1986) anasema kwamba maana imefungika katika muktadha, na matamshi hayakufungika. Kutofungika huko kwa matamshi anakuita ndimi za usemi. Ndimi hizi hutokea kwa sababu katika wakati fulani, mahali fulani, kuna nguvu fulani ambazo zitalipa neno lililotamkwa maana hapo hapo. Neno hili wakati mwingine na pahali pengine litakuwa na maana tofauti. Kauli hizi za Bakhtin zililipa mwongozo lengo la utafiti huu la kubainisha sifa za usemezano katika nyimbo za amani, hususan sifa ya matumizi ya sajili. Sajili kama mojawapo ya

sifa za usemezano imetumika kufanikisha uendelezaji wa amali za kijamii.

Sajili ya Dini

Sajili ya dini hupatikana katika vitabu vya dini, kama vile Biblia na Korani, vitabu vya mafunzo na masimulizi ya kidini, ibada, mahubiri na mijadala ya kidini. Msamiati wa kawaida unawakilisha maana za kidini zinazofasili uhusiano bora wa watu na Mungu au miungu kwa upande mmoja na uhusiano adilifu wa waumini wenyewe. Sajili ya dini hutumika sana katika nyimbo za amani. Hali hii inatokana na sababu ya kwamba mafundisho mengi ya kidini yameelekezwa katika haja ya utangamano wa kijamii. Kwa mujibu wa Crystal na Davy (1969), sajili ya dini huwa na sifa zifuatazo: msamiati wa kikale kutumiwa, baadhi ya maelezo kuzingatia maneno ya utamaduni, marudio na mara nyingi maneno kudondolewa kama vifungu, sentensi ndefu ndefu kutumiwa pamoja na viunganishi vingi, kuwepo kwa matumizi ya mafumbo, methali, kufuata kaida maalumu katika mianzo na mwisho wa usemi na kutumia sauti ya kuvutia au ya kusihi.

Aidha, sajili ya dini kama anavyosema Ndung'u (2001), huwa na sifa kama vile kuchanganya msimbo, mshikamano wa kimsamiati, urejeshi, uunganishi, ubadilishanaji na udondoshi, matumizi ya ishara, maswali ya balagha, matumizi ya visa na matukio ili kurahisisha kueleweka kwa ujumbe.

Imani katika dini ya Kikristo imekita mizizi miongoni mwa jamii tatu zilizoshirikishwa katika uchunguzi wetu. Utunzi na uimbaji wa nyimbo za amani umeathiriwa na imani ya dini hii ya Kikristo. Maudhui mengi yameoanishwa na matukio yapatikanayo katika Bibilia takatifu. Kinachodhihirika kwa kiwango kikubwa ni unukuzi wa vifungu vingi kutoka maandiko kwenye Bibilia.

Nyimbo nyingi zilizokusanywa zinarejelea maandiko katika Bibilia. Wakristo hushikilia kwamba imani yao inafaa iwaelekeze wawe watu watakoachangia kuleta haki na amani katika jamii. Aidha, mafundisho ya Yesu Kristo yalijikita katika haja ya kuhubiri amani, mapenzi na maridhiano.

Wimbo *Lazaro* ulioimbwa na Mhubiri Kimetto, unasimulia kisa kinachopatikana kwenye Bibilia

kuhusu rafiki ya Yesu aitwaye Lazaro. Lazaro huyo aliugua na kuaga dunia kisha akazikwa. Yesu alipopokea habari kuhusu mauti hayo, alihuzunika mno na akaamua kuitembelea jamaa hiyo. Martha, dada yake marehemu alimpokea Yesu kwa kilio kikuu akimwambia kwamba angekuwepo (Yesu), Lazaro asingeaga dunia. Sababu ya kusema vile ni kwamba Martha alifahamu fika kwamba Yesu alikuwa na uwezo wa kuzuia mauko ya kaka yake Lazaro

*Ndo kimi Jesu Kenya inyon
Ta kima kitumdo korotik
Nda kimi Jesu kwenunyon
Ko ta kimenye en kalyet*

(Kutoka: *Lazaro*. Msanii: Mhubiri Joel Kimeto)

Kutokana na ubeti huu wa wimbo matini iliyotolewa kutoka Bibilia imetumika. Mwimbaji amerejelea kisa hiki kwa kusudi la kusemezana na hadhira yake juu ya kumwamini Yesu ambaye ndiye kiini cha amani katika maisha. Aidha ametoa ushauri kwa wanajamii kukuza uhusiano mwema uliojengwa kwa uaminifu miongoni mwao.

Aidha, wimbo *Sigiriet* (Punda) uliotungwa na kuimbwa na Mhubiri Joel Kimeto, umedhihirisha sifa za sajili ya dini. Wimbo *Sigiriet* unawakosoa

*Kigaguur laitoriat Baalam kochup Israel
Soman en sirutik Koitosiek 22 x2
Kigaguur laitoriat Baalam kochup Israel
Kiyomisiy tuguk che eechen*

(Kutoka: *Sigiriet* (Punda). Msanii: Mhubiri Joel Kimeto)

Kutokana na ubeti huu, kifungu cha Biblia cha Hesabu 22 kimenukuliwa. Hii ni sifa mojawapo katika sajili ya dini. Isitoshe, Balaam aliyetajwa alikuwa nabii katika enzi ya mfalme wa taifa la Israeli kama ilivyorekodiwa katika Bibilia. Majukumu ya manabii wa wakati huo yalihusu kuelekeza jamii pamoja na kutangaza adhabu kwa waliokiuka maadili. Adhabu mojawapo ilishirikisha laana kama ilivyotajwa katika ubeti huu hapo juu.

Sajili ya Siasa

Siasa ni njia ya kufanya maamuzi katika taifa, mji au hata kimataifa. Sehemu muhimu ya siasa ni majadiliano kati ya watu mbalimbali wenye nguvu au mamlaka. Katika demokrasia, kila mtu ana kiasi

Kimetto anaonyesha usambamba wa kimaana kwa kulitumia tukio lile katika hali iliyoikumba nchi yetu na hususan eneo linalohusishwa katika uchunguzi huu. Ghasia zile zimelinganishwa na mauti yaliyompata Lazaro na msiba uliokumba jamaa yake kutokana na mauti hayo. Wimbo huu unashikilia kwamba aliko Yesu, kuna ufanisi wa kila namna. Katika ubeti wa sita wimbo unadhihirisha kauli hii:

kama Yesu angekuwa Kenya yetu
damu haingemwagika
Yesu angekuwa miongoni mwetu
tungekuwa tunaishi kwa amani

wanasiasa wanaopalilia uhasama miongoni mwa wanajamii. Wimbo wenyewe unasimulia kisa kutoka Bibilia ambapo Nabii Balaamu alimchapa punda ambaye alikuwa amekaidi kuendelea na safari kwa kuwa alikuwa amemwona malaika akiwa ameushika upanga mkononi mwake, tayari kuwaangamiza.

Katika ubeti wa pili wa wimbo *Sigiriet*, wimbo unaeleza:

Mfalme alimwagiza Balaamu alaani Israeli
Soma andiko katika Hesabu 22 x2
Mfalme alimwagiza Balaamu alaani Israeli
Alimwagizia mambo muhimu makuu

fulani cha nguvu, kwa hivyo siasa ya demokrasia ina maana ya watu wote kuchangia maamuzi.

Sajili ya siasa imedhihirika katika nyimbo za amani. Watunzi na waimbaji mbalimbali wametumia lugha ya kisiasa kuyafafanua maudhui yao ya kuwapatanisha wanajamii. Baadhi ya sifa za sajili hii ni kama vile kutumia msamiati. Aidha, wimbo *Sigiriet* (Punda) unawasuta viongozi wa kisiasa walio na mazoea ya kuwaelekeza wananchi kwenye hatari ya migogoro kupitia uchochezi wa kiukabila. Mwimbaji amedhamiria kuwahamasisha wanajamii kubaini mbinu zinazotumiwa na wanasiasa ili kuyafikia malengo ya ya kisiasa ambayo ni kupigiwa kura tu. Aghalabu huwasahau walowachagua pindi wanapotekelezewa matakwa

yao. Ubeti wa tatu unadhihirisha lugha hii ya kisiasa:

*Kigeigei sigirook en bikchok che indoiweech
Kigokweri emenyon kotokyige ole mi rotwet
Magere kamanut en bikwak che indochin*

(Kutoka: *Sigiriet*. Msanii: Mhubiri Joel Kimetto)

Tumekuwa punda kwa viongozi
Wameielekeza nchi yetu uliko upanga
Hawathamini wananchi wanaowaongoza

Wimbo huu umedhihirisha athari za sajili ya siasa ambapo mtunzi anasemeza sauti za wanasiasa na raia wanaoongozwa. Akitumia kisa cha punda, amefaulu kuasa hadhira yake itahadhari dhidi ya wanasiasa wanaoweza kuwaingiza katika hatari ya maangamizi. Aidha, ameonyesha namna ambavyo viongozi wenyewe wanavyojali haja zao za kibinafsi hivyo kutothamini za wananchi waliowachagua.

Matumizi ya Tanzu Fupi za Fasihi Simulizi

Tanzu fupi ni kipera cha fasihi simulizi kinachojumulisha sanaa simulizi zinazoundwa kwa maneno machache: sentensi moja au mbili hivi. King'ei na Kisovi (2005) wameorodhesha tanzu fupi za fasihi simulizi zifuatavyo: methali, semi, vitendawili, mafumbo, tashbihi, tanakali za sauti, majina na majigambo. Kuna matumizi ya tanzu fupi za fasihi simulizi katika nyimbo za amani. Nyimbo nyingi za amani zimetumia methali, tashbihi, mafumbo na misemo ili kuwasilisha ujumbe uliokusudiwa kwa hadhira.

Kwa mujibu wa Njogu na Chimera (1999), tanzu hizi zilijengwa kmafumbo kwa lengo la kuwasilisha dhamira kwa hadhira iliyokusudia kwa namna ya kufikirisha hadhira hiyo katika kupata maana ya tamathali husika. Vipera hivi aghalabu hutumiwa katika kazi nyingine za fasihi (na lugha kwa jumla) kama mapambo ya lugha. Isitoshe, washairi na walumbi hutumia tamathali za usemi kwa mapana na marefu katika nyimbo zao na ulumbi wao. Finnegan (2012) naye anafafanua kwamba lugha za Kiafrika hutumia msamiati teule kwa ubunifu unaokuza taswira kwa njia ya kusisimua. Kwa ajili ya utafiti wetu, tulizichunguza tanzu mbalimbali zilizoweza kutumiwa na watunzi na waimbaji wa nyimbo ili kuyafafanulia maudhui mbalimbali. Nyimbo teule zilichunguzwa ili kudhihirisha matumizi ya tamathali mbalimbali katika tongo zilizoshirikishwa katika kazi hii.

Matumizi ya Methali

Kwa mujibu wa Matei (2011) methali ni semi fupi fupi za kimapokeo zenye kueleza fikra, maarifa, hekima na mafunzo yanayotokana na uzoovu wa jamii mahususi. Aidha, methali hutokea katika mazungumzo mazito kama vile katika kutoa mawaidha au kama kielelezo na kifupisho cha hadithi. Kwa ajili ya uchunguzi wetu, tuliangazia methali mbalimbali zilizoshirikishwa katika tongo za amani.

Wimbo *Ya Boriet* (Vita ni vibaya) umesheheni ukwasi wa matumizi ya methali. Methali *kelus ak keme meet ne kime teret* (Kufa kifo kile kilichokikumba chungu). Msanii akirejelea mauti yaliyowakumba wanajamii katika ghasia zilizokumba nchini Kenya baada ya matokeo ya uchaguzi wa mwaka wa 2007 kutangazwa. Dhana ya chungu kilichovunjika inarejelea kisa ambacho mtu alikigonga chungu kikavunjika vipandevipande. Katika jamii nyingi za jadi, wanajamii walitumia vyungu kubebea na kuhifadhia maji, kupikia na shughuli nyingine za kijamii. Kwa vile chungu hufinyangwa kwa udongo, kinapoanguka huvunjika vipande na hapo huwa mwisho wake. Ni muhali kuviunganisha vigae vya chungu hadi chungu kikatumika tena. Katika jamii inayotumia vyungu pamija na vibuyu kama vifaa vya kuhifadhi vinywaji, vifaa hivi huthaminiwa sana. Hata hivyo, kibuyu kikianguka na kuvunjika, huwa rahisi kuviunganisha vipande vyake na kibuyu kikatumika tena. Kifo kinapompata mtu husemwa kwamba amekufa kifo cha chungu kilichovunjika. Methali hii imetumika kudhihirisha hali ya hatari kubwa ambayo ilitisha kuwaangamiza watu wengi. Ghasia husika zilitishia kuitumbukiza nchi ya Kenya katika vita vya ndani kwa ndani. Jamaa nyingi kutoka jamii za Kipsigis, Kisii na Luo zilipoteza wapendwa wao kutokana na ghasia zilizozuka wakati huo.

Ubeti wa pili wa wimbo *Ya Boriet* (Vita ni Vibaya) unasema:

*Ko kita kibeguu ak kelus ak kemee
Meet ne kime teret
Ya boriet wei, mamiten kit ne u x2
(Kutoka: Ya Boriet. Msanii: Mhubiri Joel Kimetto)*

Tungeangamia mautini
Kifo cha chungu kilichovunjika
Vita ni vibaya, hakina kisawe x2

Methali iliyotumiwa katika wimbo huu inatilia uzito ushauri wa mwimbaji kwa msemzwa wake. Uwili wa mwelekeo katika usemezaji wa wimbo huu unadhihirika kwa namna ambavyo mwimbaji anamsimulia msikilizaji wake matukio ya msimu huo wa ghasia za baada ya uchaguzi wa mwaka wa 2007 nchini Kenya.

huyaficha kutoka kwa wenzao kwa sababu ambazo hazieleweki. Wanajamii wanaonekana kujiandaa kwa vita lakini bado wanajitia kuishi kwa amani. Wanajamii, hali kadhalika, hawaonyeshi mashaka yanayowakumba kutokana na chuki miongoni mwao. Mwimbaji ametumia methali *kibire maat koloo* kuwashauri watu wasikae na kungojea kutukia kwa vita wakati dalili zote zi dhahiri kama vile kujihami na kuwepo chuki za kikabila miongoni mwa dhiki nyingine. Akirejelea matukio ya vita vilivyoshuhudiwa katika nchi za Somalia na Rwanda, anawaonya wanajamii dhidi ya kuruhusu utengano unaotokana na tofauti za kisiasa na kikabila.

Wimbo wa Mhubiri Kimetto wa *Ongebir Maat Koloo* (Kinga yashinda tiba) unasimulia kisa cha bibilia cha mwanamke Mshunami ambaye alimpoteza mwanawe wa pekee lakini hakuonyesha hisia zake za simanzi. Alizificha hisia hizo ili aweze kutafuta suluhisho kutoka kwa nabii Elisha aliyemwamini angetenda muujiza wa kumfufua mtoto huyo. Vivyo hivyo katika jamii, kuna mambo fulani ambayo hayajitokezi wazi kwani wanajamii

Kwa ubeti ufuatao, mwimbaji anatoa ushauri kupita methali:

*Ongebir maat koloo
Onetweech Kalenjini (olenji)
Ongebir maat koloo
Omwachi Kosobeek (olenji)
Kibire maat koloo
Si maigei emenyon Rwanda
Mongeige Somalia
(Kutoka: Ongebir Maat Koloo. Msanii: Mhubiri Joel Kimetto)*

Kinga yashinda tiba
Wafunze Wakalenjin (*kwamba*)
Kinga yashinda tiba
Wajuze Wakisii (*kuwa*)
Kinga yashinda tiba
Ili taifa letu lisiwe kama Rwanda
Tusije tukawa kama Somalia.

Mwimbaji anasemeza nafsi za jamii zilizozozana kwenye ghasia za baada ya uchaguzi wa kitaifa wa mwaka wa 2007. Mwimbaji ambaye ni mzaliwa wa jamii ya Kipsigis ametumia methali hii ili kupitisha ujumbe wake kwa njia isiyo ya moja kwa moja huku akizishauri jamii zilizohusika kwenye mapigano kudumisha utangamano miongoni mwao.

Kwa mujibu wa Wamitila (2003), sitiari ni tamathali ya usemi ielezayo sifa za kitu fulani kwa kusema kuwa ni kingine. Hii ni mbinu ya kiulinganishi kama tashbihi lakini ulinganishi huo haujitokezi waziwazi. Wataalamu hawa wanaonekana kukubaliana kuwa sitiari hujengekea kwenye uhamishaji wa maana. Watunzi na waimbaji hutumia sitiari kwa kiwango kikubwa ili kufanikisha malengo yao anuwai kwenye nyimbo zao.

Matumizi ya Sitiari

Sitiari ni uhamishaji wa maana kutoka kitu kimoja au dhana moja hadi kitu kingine au dhana nyingine. Vikoa vya maana vinavyohusika katika uhamishaji huu huwa vinatofautiana angalau kwa sifa moja ya msingi wa semantiki. Kinachohamishwa ni tabia au umbo au kazi ya kitu kwa kukihusisha na tabia au umbo au kazi ya kitu kingine (Kahigi, 1995).

Katika wimbo wa Mhubiri Kimetto wa *Sigiriet* (Punda), punda ametumika kisitiari kuelezea namna ambavyo wananchi wametumika sawa na punda wa huduma. Katika jamii nyingi duniani, punda ametumiwa kutekeleza shughuli ainati hususan zinazohitaji nguvu nyingi kwa mfano ubebaji mizigo. Mmiliki punda humpeleka au kumwelekeza kokote atakako naye hana budi ila kuridhia bila walakini. Sitiari ya punda imetumika

kudhihirisha jinsi ambavyo wananchi (punda) wanavyotumiwa vibaya na 'wanaowamiliki' ambao ni viongozi wao. Ni 'punda' wao hao wanawatwisha uongozi, nao viongozi kuwatumia

Kigeigei sigirook en bikchok che indoiveech
Kigeigei sigirook en kandoikab bolatosiek
Kigokweri emenyon kotokyige ole mi rotwet
Kigoket Kenyanon kotokyigei ole mi rotwet
(Kutoka: *Sigiriet*. Msanii: Mhubiri Joel Kimetto)

Katika ubeti uu huu, neno *punda* limetumika kisitiari kuwakilisha wananchi au wapiga kura ambao daima huwatii viongozi wao kwa kila njia. *Upanga* kwa upande mwingine husimamia dhana ya vita au ghasia za kikabila. Baadhi ya viongozi walituhumiwa kuwa wachochezi na wafadhili wa mapigano yaliyozuka pindi tu matangazo ya matokeo ya uchaguzi wa mwaka wa 2007 nchini Kenya. Wimbo huu unasemeza wanajamii wawe na uwezo wa kutambua mbinu zinazotumiwa na waniasia ili kuyatimiza malengo yao ya kisiasa.

HITIMISHO

Makala haya yameangazia jinsi muktadha halisi wa kijamii unavyoathiri utunzi na uimbaji wa nyimbo za amani. Katika makala haya, idhihirika kwamba mazingira huathiri moja kwa moja mwelekeo wa watunzi na waimbaji. Waimbaji waliorejelewa katika kazi hii ni wakazi wa mji wa Kericho na chochote wanachosemeza kilitukia nao walishuhudia. Tungo zao zinatilia nguvu kauli ya kwamba mazingira ya watunzi na waimbaji ndiyo ambayo hukuza muktadha wao wa utunzi na uimbaji. Ilibainika kuwa mazingira huathiri utunzi na uimbaji kwa mbali wakati mazingira yanapokuwa maudhui katika utunzi na uimbaji huo. Ilibainika pia kuwa mazingira yanayowakuza na kuwaathiri waimbaji katika uimbaji huo hayawezi kuzungumziwa bila ya kuwekwa katika muktadha wa kihistoria. Kipengele cha kihistoria kinachorejelewa katika uchunguzi wetu kilikuwa vita vilivyozuka miongoni mwa baadhi ya jamii za Wakenya baada ya kutangazwa kwa matokeo ya uchaguzi wa kitaifa wa mwaka wa 2007. Utafiti huu umeonyesha wazi kwamba mtunzi na mwimbaji wa nyimbo za amani hawezi kutunga na kuimba katika ombwe. Yeye huathiriwa na mazingira anayotungia kazi yake, kwa kuwa yeye mwenyewe ni zao la mazingira hayo. Mtunzi na mwimbaji ni

'punda' wao hao kuyatetea 'masilahi' ya viongozi wenyewe.

Katika ubeti wa tatu wa wimbo *Sigiriet*, mwimbaji ametumia mbinu hii:

Tumekuwa *punda* kwa viongozi
Tumekuwa *punda* kwa waniasia
Wameielekeza nchi yetu uliko *upanga*
Wameelekeza Kenya yetu uliko *upanga*

mwanajamii na huitumikia jamii ambayo imo katika mazingira fulani. Mwimbaji kwa hivyo hawezi kutunga na kuimba bila kuathiriwa kwa njia moja au nyingine na mazingira anamoishi au yaliyomkuza.

MAREJELEO

- Akombo, D.O. (2009). *Music and Healing During Post-Election Violence in Kenya*. <https://normt.uib.no/isndex.php/voices/article/viewArticle/349/273> (17, April 2014)
- Bakhtin, M. M. (1981). *The Dialogic Imagination: Four Essays*. Kimefafsiriwa na Caryl Emerson and Michael Holquist. Austin, Texas: University of Texas University Press.
- Bakhtin, M. M. (1984). *Problems of Dostoevsky's Poetics. Theory and History of Literature*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Bakhtin, M. M. (1986). *Speech Genres and other Essays*. Austin: University of Texas Press.
- Bakhtin, M. M. (1990). *Art and Answerability*. Austin: University of Texas Press.
- Bakhtin, M. M. (1978). *Speech Genres and other late Essays*. Austin: University of Texas Press
- Baldick, C. (2001). *The Concise Oxford Dictionary of Literary Terms*. New York: Oxford University Press.
- Finnegan, R. (2012). *Oral Literature in Africa*. Nairobi: Oxford University Press.
- Holquist, M. (Mh.). (1981). *M.M. Bakhtin: The Dialogic Imaginations*. Austin: The University of Texas Press.

- Kahigi, K. K. (1995). Lugha katika vitabu vya watoto. Katika *Kioo cha Lugha: Jarida la Kiswahili, Isimu na Fasihi* (Juzuru Na.1; uk. 21-36). Idara ya Kiswahili, Chuo Kikuu cha Dar es salaam.
- Kea, P. (2006). *Usemezo katika Nyimbo za Taarab*. (M.A) Chuo Kikuu cha Kenyatta. (Haijchapishwa)
- Matei, A. K. (2011). *Fani ya Fasihi Simulizi kwa Shule za Upili*. Nairobi: Oxford University Press.
- Mbatiah, M. (2001). *Kamusi ya Fasihi*. Nairobi: Standard Textbooks Graphics & Publishers.
- Mukarovsky, J. (1977). *The Word and the Verbal Art. Selected Essays*. New Haven: Yale University Press.
- Mbarwa, H. (1996). *Your Oral Literature*. Nairobi: Eagle H Publishers.
- Njogu, K. na Chimera, R. (1999). *Ufundishaji wa Fasihi: Nadharia na Mbinu*. Nairobi: Jomo Kenyatta Foundation.
- Njogu, K. na Maupeu, H. (2007). *Songs and Politics in East Africa*. Dar es Salaam: Mkuki wa Nyota Publishers.
- Wamitila, K.W. (2002). *Uhakiki wa Fasihi: Mbinu na Vipengele vyake*. Nairobi: Phoenix Publishers
- Wamitila, K.W. (2003). *Kichocheo cha Fasihi Simulizi na Andishi*. Nairobi: Focus Publishers.
- Wamitila, K.W. (2003a). *Kamusi ya Fasihi: Istilahi na Nadharia*. Nairobi: Focus Publications.